

Modellen in de Psychoanalyse

College 9 - lesnotities

Het L-schema

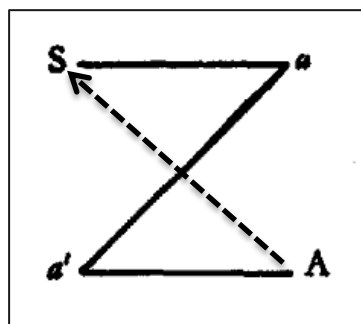
Doorheen zijn oeuvre introduceerde Lacan meerdere modellen en formules om kernconcepten uit de psychoanalyse (drift, onbewuste, identificatie, overdracht...) op een niet-imaginaire maar logisch-structurele manier te denken. Niet-imaginair wil zeggen dat hij wou vermijden dat er al te sterk narratieve en inhoudelijk ingevulde ideeën centraal zouden staan. Hij wou het accent leggen op patronen en verhoudingen door flexibele modellen uit te werken die reflectie over patronen en verhoudingen op de voorgrond plaatst.

Doorheen zijn oeuvre zien we daarbij een evolutie. Zijn eerste schema's zijn sterk schatplichtig aan de cybernetica en het structuralisme (Leader, 2000) van Claude Lévi-Strauss. Geleidelijk aan worden zijn modellen sterker op de logica georiënteerd en zijn ze meer wiskundig van aard.

Het L-schema is een belangrijk model uit de jaren 1950 waarmee hij zowel de symbolische plek van het onbewuste probeerde weer te geven, als dat hij er het eigene van de psychoanalytische overdracht wou mee denken.

Overdracht is de term van Freud waarmee hij de karakteristieke relatie tussen psychoanalyticus/therapeut en analysant/patiënt wou denken. Centrale ideeën over overdracht keren terug in het hedendaags denken over de therapeutische relatie, maar het psychoanalytisch begrip is ruimer.

Vanaf 1950 tot 1980 hield Lacan een seminarie in Parijs. De eerste 3 jaar was dat in besloten kring voor collega's en vanaf 1953-1954 (Seminarie I) was zijn onderwijs publiek toegankelijk en werden de bijeenkomsten ook getranscribeerd. In zijn Seminars II en III, en later ook in een artikel ('*D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*', 1959) werkt Lacan het L-schema uit:

Dit is een symmetrisch schema met 4 elementen:

- S, symbool voor het subject
- A, symbool voor de symbolische Ander
- a, symbool voor de imaginaire ander
- a', symbool voor het Ik

Het schema is zo opgebouwd dat de 2 rechtse elementen verwijzen naar aspecten die men ontmoet in de sociale band, terwijl de 2 linkse elementen verwijzen naar wat er binnen de sociale band opduikt langs mijn kant. Verder omvat het schema ook het spanningsveld tussen het Imaginaire en het Symbolische. Lacan beeldt deze af als twee dimensies die elkaar doorkruisen maar desalniettemin haaks op elkaar staan.

De symbolische as van het L-schema en het onbewuste

In *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* stelt Lacan (1959, pp. 547-549) dat elke symptoomervaring ons confronteert met het Andere in onszelf. Wie lijdt onder klinische symptomen (paniekaanvallen, stemmen horen, depressieve stemming...), botst op een ervaringsgegeven dat het gevoel van zelfcontrole ondermijnt: iets in mij, waar ik geen meester over ben, overmant me. Hierdoor verword ik tot relatief machteloze toeschouwer die botst op het andere in mezelf. Mijn Ik-gerelateerde denken is niet bij machte om het vervelende en verwarrende element waar ik op bots te neutraliseren.

De ervaring van het andere in mezelf die gepaard gaat met de ervaring van symptomen, koppelt de psychoanalyse aan het Andere dat tot uiting komt via het onbewuste weten. Dit is een centrale hypothese van de psychoanalyse: het andere van het symptoom wijst op het Andere van het onbewuste en wanneer we met mensen contextualiserend en associatief gaan spreken over hun symptomen, zullen we het onbewuste weten leren kennen.

Het onbewuste is volgens Lacan talig georganiseerd: "*L'inconscient est structuré comme un langage*". Dit wil niet zeggen dat het onbewuste volledig samenvalt met het Symbolische, er zijn immers ook imaginaire en reële componenten aan het onbewuste. Het wil wel zeggen dat het onbewuste een symbolische structuur heeft en dat we manifestaties van het onbewuste kunnen lezen volgens een betekenaarslogica. Meer nog: wat we kunnen horen indien we die betekenaarslogica volgen, is de dimensie van ons functioneren die door de Ik-gerelateerde afweer wordt opzij geschoven. Het Andere dat betrekking heeft op mezelf, maar dat niet mooi past binnen het Ik-gerelateerde streven dat in mijn functioneren zit (i.e. mijn onbewuste weten), komt via manifestaties van het onbewuste tot uiting. Vandaar dat Lacan ook stelt:

"L'inconscient c'est le discours de l'Autre" (Lacan, 1959, p. 549). Het onbewuste lijkt dan ook wel een soort automatisch denkproces te zijn waar het Cartesiaans denkende Ik, dat het eigen denken als bron van zekerheid neemt, geen controle over heeft. Alluderend op Descartes stelt Lacan dan ook dat het onbewuste niet gehoorzaamt aan de logica van *"je pense"*, maar aan een logica van *"ça pense"*.

Meer nog: zowel het symptoom als het onbewuste impliceren volgens Lacan een zelf-referentiële vraag naar het subject. Abstract kunnen we zeggen dat deze vraag betrekking heeft op het punt dat we eerder benoemden als de subjectieve waarheid. Klinisch verschijnt dit concreet wanneer mensen de vraag stellen naar het waarom van symptomen: wat zegt het symptoom over mij? Waarom duikt dat nu op in mijn leven? Is het een toeval dat ik precies daar last van heb? De psychoanalyse vertrekt van de hypothese dat deze zelf-referentiële vraag, die samenhangt met psychisch lijden, ook samenhangt met een dubbele vraag die bij eenieder speelt op het niveau van het onbewuste. Wanneer we met mensen associatief-contextualiserend spreken over hun problemen, zullen we observeren dat ze psychische afweer ontwikkelen ten aanzien van twee vragen: de vraag naar de eigen existentie ('wie ben ik eigenlijk?') en de vraag naar de intentionaliteit van de ander ('wat wil de ander eigenlijk?').

Gedacht binnen het L-schema komen de existentie- en intentionaliteitsvragen vanuit het onbewuste als Ander (A) naar het subject (S) toe. Binnen dit schema verwijst Lacan met het symbool S niet naar het verdeeld subject, maar naar het subject "in zijn onuitspreekbare en stomme existentie" (Lacan, 1959, p. 549). De mens is zich zelf-reflexief bewust van zijn bestaan en weet wel dat hij is, maar hij weet niet wat hij precies is. Dat is het punt van de existentievraag.

Existentievragen en het niet-bestaan

Verder haalt Lacan (1959) aan dat er binnen de existentievragen een thematische organisatie zit. Mensen stellen zich geen vragen over onverschillige kwesties, maar over onderwerpen zoals:

- Sexuering ('Wat is dat: man zijn of vrouw zijn? Hoe doe je dat?', 'Ben ik man of vrouw?')
- Seksualiteit en partnerrelaties ('Hoe moet je liefdespartner zijn?', 'Wat is een goede relatie?')
- Intergenerationeel functioneren ('hoe moet ik kind zijn in verhouding tot een ouder', 'hoe moet ik ouder zijn voor een kind?')
- Leven in het licht van de dood ('wat is de zin van mijn leven gezien ik zal sterven, en de dood me in principe

op elk moment van mijn bestaan contingent kan overvallen?)

Later in zijn oeuvre behoudt Lacan zijn focus op deze thematieken, maar gaat hij ze anders theoretiseren, niet zozeer als vragen waar de mens mee wordt geconfronteerd, maar als punten van onmogelijkheid. Dit wil zeggen dat het kwesties zijn waar geen algemeen geldende wetmatigheden kunnen over geformuleerd worden die voor iedereen of voor de meerderheid van de mensen zou werken. Met andere woorden, het zijn punten die met het Symbolische niet ordelijk gearticuleerd raken. Als Lacan in de jaren 1950 spreekt over existentiële vragen, dan lijkt het alsof enkel de vraag een probleem is en het antwoord een oplossing inhoudt. In de jaren 1970 schat hij het Symbolische minder hoog in: het Symbolische laat niet toe om een meta-standpunt in te nemen. Ondanks de abstraherende mogelijkheden van de taal, kunnen we langs deze weg geen helikopterperspectief innemen die ons zou verheffen boven de problemen die we via de taal zouden denken. Taaluitingen en de 'oplossingen op vragen' die we bedenken zijn slechts vormgeving van het probleem, niet de afhandeling ervan.

Wat betreft de sexuering zal Lacan dan in het verlengde van Freud opmerken dat vooral vrouwelijkheid een complexe zaak is. Mannelijkheid hangt sterk samen met het willen etaleren van fallische kenmerken waar anderen naar zouden kunnen verlangen (kennis, kunde, kracht...). Vrouwelijkheid doet dat gedeeltelijk ook, maar is subtieler en meer persoonsgebonden. Met een boutade stelt Lacan in zijn later onderwijs dat *dé* vrouw niet bestaat ("la femme n'existe pas"), wat wil zeggen dat vrouwelijkheid niet onder één noemer te vatten is. De manier waarop personen er vorm aan geven is singulier, d.w.z. situatie- en persoonsspecifieke.

Een andere centrale stelling uit zijn later onderwijs, die aansluit bij de tweede existentievraag is dat er geen spontaan natuurlijke band is tussen liefdespartners ("la relation sexuelle n'existe pas"). Dit wil niet zeggen dat er geen partnerrelaties kunnen worden uitgebouwd. Het wil zeggen dat toevalsfactoren en creativiteit belangrijke beïnvloedende factoren zijn in het al dan niet kunnen ontstaan en blijven bestaan van relaties. Meer nog, hoewel seksualiteit altijd speelt tussen personen, is het als dusdanig geen bron van verbondenheid. Geenszins vormt het de missing link die onze symbolisch bemiddelde relaties stabiliseert. Seksualiteit zorgt niet voor een passende 'verhouding' tussen partners.

Aansluitend bij het derde punt schuift Lacan in zijn later onderwijs naar voor dat de mens leeft zonder ultieme garant ("l'Autre de l'Autre n'existe pas"). Kinderen stellen zich veelal afhankelijk op ten aanzien van hun ouders, waarbij de vraag naar wat mama/papa ervan zou denken sturend is voor hun

gedrag en beslissingen. Later als ze groot zijn, blijft dit vaak spelen. Veel volwassenen nemen beslissingen met hun ouders als ingebeelde beoordelingspartners aan de zijlijn. Puur fantasmatisch geven ze zo sturing aan wat ze doen vanuit een veronderstelde Ander. Zelfs wanneer ouders gestorven zijn, blijft deze invloed een impact hebben. Daar tegenover staat dat die ouders zich in hun beïnvloeding ook maar baseren op wat ze zelf overgeleverd gekregen hebben, met als resultaat dat er geen ultieme grond is voor de Ander waar het subject mee te maken heeft.

Niet alleen concrete personen worden op de plek van referentiepunt gezet. Velen vertrekken van een of ander principe dat ze voor waar en goed aannemen wanneer ze hun eigen handelen aansturen. Sommigen geven hun doen en laten vorm in naam van een religieuze instantie, en geloven dat God over hun schouder meekijkt. Anderen sturen hun gedrag aan in functie van ratio en rede (cf. Descartes) of beschouwen alles vanuit de schoonheid als hoogste goed. Echter, als symbolisch systeem is de Ander slechts een constructie. Niets grondt de juistheid of de eeuwigheidswaarde ervan. Een subject krijgt weliswaar vorm door op de Ander te positioneren als spiegel waarin je jezelf en de wereld kan zien, maar in relatie tot wat krijgt de Ander zelf vorm? Met zijn stelling dat er geen 'Ander van de Ander' is, geeft Lacan aan dat er achter onze aannames en zekerheden slechts een gaping van niet-weten ligt. Deze afgrond doet de mens duizelen en net grijpen naar uitgangspunten om in te geloven.

De laatste existentiële vraag keert terug in Lacan's kritiek op de zin-verlenende activiteiten waar de mens zich in verliest. Angstvallig zoeken mensen naar betekenis en zin voor hun leven en relaties en krimpen ze in elkaar bij de confrontatie met dood en verval. We beroepen ons op wetenschap, religie en allerlei vormen van magisch denken om de dood te bezweren en toch maar een richtingwijzer te vinden. Echter, over de dood kunnen we geen stabiel veralgemeenbaar weten construeren, enkel een geloof. Vandaar dat Lacan de volgende contra-intuïtieve stelling lanceert: "la mort est du domaine de la foi" ("de dood is een geloofszaak") (Lacan, 1972). Als er zich rond de dood al iets universeels realiseert, dan is het slechts het onsamenhangend geklets dat de mens er over produceert¹. Meer nog: het besef van de dood is voor de mens geen drama, maar een houvast. Het is net doordat we een idee van de dood hebben, dat de mens een noodzaak ervaart om te handelen en dat we worden voortgedreven door een ethisch imperatief: gezien de beperkte tijd dat we leven, verlangen we het goede leven. Zonder de dood als ultiem tekort zou er geen

¹ Met dank aan Geert Hoornaert voor deze geslaagde uitdrukking tijdens zijn lezing over singulariteit op de studiedag van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS op 18/5/2018.

verlangen kunnen zijn. De dood is niet wat ons belaagt, maar wat ons in staat stelt om te leven: "*Vous avez bien raison de croire que vous allez mourir bien sûr; ça vous soutient*" (Lacan, 1972). Het bewijs van die noodzaak vinden we bijvoorbeeld in de kliniek. Binnen sommige psychotische problematieken leven mensen in de waan dat ze gestorven zijn en slechts nog rondwalen in de schermerzone tussen leven en dood (zie: syndroom van Cottard). Getuigenissen die we over die problematiek kunnen lezen tonen dat het quasi ondragelijk is om dit te ervaren².

De reden waarom de mens met die existentie vragen en punten van fundamenteel gemis te maken heeft, ligt in het '*manque-à-être*' dat samenhangt met de drift. Onze biologie geeft op elke van de 4 existentiepunten een driftaanzet die ons handelen aanvuurt (mannenlijf/vrouwenlijf; seksuele drift; *Anlehnungstrieb*; overleefimpuls), maar het sluitstuk ontbreekt. Ons 'zijn' is niet volledig en precies daarom verschijnt onze 'existentie' als vraag (stelt Lacan in een 1^e tijd) of krijgen we in ons bestaan te maken met fundamentele punten van niet-bestaan (stelt Lacan in een 2^e tijd).

Om dat laatste punt te snappen het volgende: Lacans theorie vertrekt van de gedachte dat we dankzij de taal een kanteling van 'zijn' (*être*) naar 'bestaan' (*exister*) doormaken. 'Zijn' doen we naarmate we op biologisch vlak leven. Het is een kwestie van het levende lijf. 'Bestaan' daarentegen doen we dankzij de betekenaar. Waar 'zijn' een solitaire kwestie is, gebeurt ons bestaan in de sociale band. 'Bestaan' doen we naarmate er betekenaars mijn 'zijn' benoemen in verhouding tot andere betekenaars, waardoor het kenbaar wordt voor mezelf en voor anderen. De problematiek van het 'niet-bestaan', die Lacan later in zijn werk op de existentiethema's situeert, geeft aan dat we in het hart van onze pogingen om te benoemen op limieten botsen: het zijn elementen waar we weliswaar een verhaal kunnen rondweven, maar waar we niet rechtstreeks over kunnen vertellen.

De imaginaire as van het L-schema

Dit wil niet zeggen dat alle mensen volgens Lacan in zekere zin een existentialistische filosoof zouden zijn en quasi eindeloos reflecteren over de zin en de onzin van hun bestaan. In tegendeel: deze vragen spelen op het niveau van het onbewuste. Mensen worstelen met deze vragen – die geen finaal antwoord kennen – en hebben er tal van reacties op die samen geen mooi geheel vormen. Daar reageren we op met afweer. De inhoud van patiënten hun spreken over symptomen en producties

² Zie bijv. het autobiografische verslag van Piet Kuiper: 'Ver heen' (SDU uitgeverij, 1988).

van het onbewuste toont evenwel dat deze kwesties aan de orde zijn. De afweer die inherent is aan het Ik-gerelateerd spreken zorgt er evenwel voor dat mensen vooral een bepaald zelfbeeld in stand willen houden. Hierdoor sluiten ze hun ogen voor wat hen beroert.

Zo komen we bij de imaginaire as van het L-schema. Elementair drukt deze uit dat het Ik (a') ontstaat op basis van het beeld van de ander (a). Toegepast op het onbewuste drukt het schema uit dat de mens (S) vanuit het onbewuste als Ander (A) weliswaar geconfronteerd wordt met existentiële vragen en met de moeilijkheid van het niet-bestaan, maar tevens dat hij dit probleem oplost door zich te verschansen in het spel van imaginaire identificaties, betekenisverlening en drukdoenerij over de omgang van alle dag met de ander (a'-a). Precies om niet met de neus op de existentiële vragen te worden gedrukt, zullen mensen defensieve relaties aangaan met anderen: relaties die toestaan om hun radicale niet-bestaan toe te dekken.

Op cruciale punten in ons functioneren worden we echter verstoord in ons imaginaire spel, en 'spreekt' het onbewuste (A) mee in wat we zeggen: op het punt waar de symbolische as van het L-schema de imaginaire kruist, worden we geconfronteerd met verrassende componenten in ons eigen spreken en handelen: elementen die we vanuit een Ik-perspectief niet zomaar kunnen rijmen met wie of wat we denken te zijn. Symptomen en producties van het onbewuste kunnen we op dit niveau situeren.

In Freuds Signorelli voorbeeld kunnen we dit zien verschijnen in de verschuivingen tussen de betekenaars die verwijzen naar lastige gedachten die vanuit Ego-perspectief (a') ontregelend zijn omdat ze de vraag stellen naar wie Freud als subject (S) is. Als polyglot verbond Freud de betekenaar 'signor' uit 'Signorelli' aan het Duitse 'Herr' (meester, heer). De betekenaar 'Herr' op zijn beurt ontlokte gedachten over hoe Turken omgaan met dood en seksualiteit en over de achting die zij veelal hebben voor hun arts. Dit bracht Freud bij de herinnering aan een patiënt die zich van kant had gemaakt omwille van seksuele problemen; een situatie waarbinnen Freud helemaal geen heer en meester was, en die hij uit zijn gedachten bande tijdens zijn gesprek op de trein. Beschouwd vanuit het L-schema zijn de verdrongen gedachten over de dood van deze patiënt de Ander/het Andere (A) waar Freuds Ik (a') mee worstelde. Deze gedachte trof hem heel sterk als verlangend subject (S), maar werd uit zijn aandacht geweerd omdat hij geen mal figuur wou slaan in verhouding tot zijn reisgenoot (a), met wie hij slechts een alledaags gesprek wou voeren.

Een tweede wat langer klinisch voorbeeld laat ons ook toe om de bruikbaarheid van het L-schema toe te lichten. Dieter is een jonge man die op consultatie komt met de melding dat hij depressief is. Hij is continu in een verdrietige en neergedrukte stemming, piekert over wat hij waard is, slaapt slecht en voelt zich te lusteloos om iets te ondernemen. Hij ziet het niet zitten om te gaan werken, waardoor hij van zijn huisarts een ziektebriefje kreeg om 14 dagen thuis te blijven. Bijkomend voelt Dieter zich schuldig rond de dood van zijn grootvader langs vaders kant, die op het moment van de consultatie 9 weken gestorven is. Dieter komt op gesprek omdat zijn huisarts daarop aandrong en in een telefonisch doorverwijsgesprek gaf de arts te kennen dat deze patiënt hem wel vaker consulteert omwille van vage gezondheidsklachten. De aanmeldingsklacht, waarbij een intense ervaring van onbehagen centraal staat, kunnen we situeren op de imaginaire as van het L-schema: Dieter heeft een negatief zelfbeeld (a'), wil de ander (a) liever niet onder ogen komen en trekt zich terug uit sociale contacten (a'-a).

Klinisch gaan we met Dieter aan de slag door alle aandacht te besteden aan wat hij precies vertelt over zijn klachten. Qua context valt het op dat hij deze klachten meteen koppelt aan de dood van de grootvader. Dit is een duidelijke persoons-specifieke component die iets vertelt over het unieke van zijn symptoom, temeer omdat niet de verlieservaring in verband met de gestorven grootvader centraal staat, maar een klacht omtrent zijn ouders: grootvader is overleden toen zijn ouders voor hun bedrijf op zakenreis waren. De ouders zijn op zakenreis vertrokken toen grootvader niet acuut ziek was, maar wel met een zwakke gezondheid in een ouderenvoorziening verbleef. Tijdens hun afwezigheid kreeg grootvader een longinfectie, waaraan hij drie dagen later overleed.

Aan de ene kant getuigt de jonge man van rouw en verdriet. Grootvader was een vertrouwensfiguur met wie hij sprak over werk en leven. Echter, het is niet dit verdriet die hem nu zo hoog zit, wel het feit dat hij er alleen voor stond. Grootvader werd ziek op een werkweek toen hij zelf volop aan de slag was voor zijn job. De eerste twee dagen zocht hij hem op na het werk en hield hij zijn ouders telefonisch op de hoogte. De derde dag stelde hij bij zijn aankomst tot zijn ontzetting vast dat grootvader net overleden was. Enerzijds voelt Dieter zich slecht omdat hij het niet heeft zien aankomen. Anderzijds stelt hij zich grote vragen bij zijn ouders, die pas twee dagen na grootvaders overlijden terugkeerden van hun zakenreis. Daardoor moest Dieter zelf alle afspraken met de ouderenvoorziening afhandelen, het doodsbericht opstellen en de uitvaartplechtigheid plannen. Dit wringt omdat het niet past in zijn beeld over wat zoon (a') en vader (a) eigenlijk in zo'n situatie zouden moeten doen.

Ruimer werpt hij op dat het hem stoort dat bij vader het bedrijf steeds op de voorgrond staat. De jonge man heeft dezelfde beroepsspecialisatie als vader ("mijn beste criticaster") maar werkt voor een ander bedrijf, waar het beroepsmatig niet zo goed vlot als hij had gehoopt. Het ideaalbeeld van de hard werkende ondernemer, dat de vader incarneert (a), stoort Dieter, die vaststelt dat hij er zelf niet kan aan voldoen (a'). Eens deze *mismatch* te berde gebracht is, komt verontwaardiging over de onverschilligheid van de ouders centraal te staan. Hij verwijt vader hardvochtigheid naar grootvader toe en steekt in de sessies zijn ontgoocheling niet onder stoelen of banken. Thuis is de hele kwestie echter onbespreekbaar omdat vader toch maar zou reageren met verwijten.

Verwijten zijn er thuis intussen ook omwille van het feit dat hij zich volgens vader wentelt in zijn verdriet en het werk laat schieten. Met zijn depressief-passieve reactie houdt de jonge man zijn vader als het ware een spiegel voor waarin hij indirect zijn ongenoegen uit. Vader is gefocust op werk en veronachtzaamt de intermenselijke zorg. De jonge man daarentegen is gefocust op de intermenselijke gevoeligheid die zijn vader niet aan de dag legde ten aanzien van grootvader evenmin als naar hemzelf, en laat beroepsmatig het hoofd zakken.

Dieters depressiviteit kan gelezen worden als een reactie op de stijl van de vader; een reactie op hoe vader omging en omgaat met de grootvader, de dood en zijn zoon. Bij de start van de sessies heeft de jonge man nog geen gepaste manier van reageren gevonden om om te gaan met de imaginaire spanning ten aanzien van zijn vader. Zijn gedachtegang over ouderlijke verantwoordelijkheid, respect voor verschil tussen mensen en zijn kritiek op hoe vader omgaat met leven en dood is bij het begin van de sessies niet duidelijk symbolisch gearticuleerd. Het is pas door zichzelf tegenover de analyticus te horen praten over de hele situatie dat het hem daagt hoe kwaad en ontgoocheld hij is. Deze gedachten vormen het Andere/de Ander (A) dat hem subjectief sterk raakt (S), maar dat niet mooi past binnen de gevestigde zoon-vader relatie (a'-a). Dieter komt ertoe om binnen de sessies zijn eigen reactiestijl ten aanzien van zijn vader te ondervragen: "ik ben een brave; ik ben veel te braaf" stelt hij, en gaandeweg wordt hij veel assertiever naar zijn vader toe. Dit doet de depressieve stemming opklaren en confronteert hem met de vraag waarom hij zo geneigd is om zich altijd "als de brave" op te stellen.

Lacan (1974) beschouwt de neurotische depressie als een '*lâcheté morale*' ('morele lafheid') ten aanzien van de '*éthique du bien dire*'. Depressie getuigt van een imaginaire stagnatie van een Ik-beeld tegenover ideaalbeelden en (vermeende) verwachtingen uit de omgeving. De behandeling

bestaat uit het op gang brengen van een 'goed spreken'. Dat wil zeggen dat de symbolische as van het L-schema centraal komt te staan.

Ruimer is het op gang brengen en stimuleren van een 'goed spreken' een belangrijke taak voor de analyticus. Dit kan onder meer door (zie Dulsster et al., 2018):

- voldoende te zwijgen, zodat analysant kan spreken
- stilte te hanteren (toelaten, maar niet laten functioneren als breuk)
- pijnlijke elementen niet toe te dekken ('het is zo erg niet'; 'het komt wel goed'...), maar uit te nodigen om deze te exploreren
- patiënt actief te stimuleren tot exploreren
- patiënt aan te zetten tot 'vrij' te spreken'; niet gecensureerd spreken; vrije associatie.
- te interpreteren met mate = af en toe opmerking geven over het spreken/het verhaal van de analysant, zodanig dat het spreken verder wordt gestuwd.

In het L-schema verwijst S naar het subject in zijn stomme onuitsprekelijke bestaan. Via uitingen van het OBW verschijnt de vraag naar wie ik ben, en naar wat ik wil. Op dit punt drukt het symptoom een verlangen uit.

Het voorbeeld van de jonge man toont dat hij via het symptoom een standpunt uitdrukt ten aanzien van zijn vader: een verlangen dat de vader anders zou reageren op hem en op de dood van de grootvader en een verlangen om bij de inrichting van zijn leven de vader niet langer als norm te hanteren.

Het voorbeeld van Signorelli drukt ook een verlangen uit: Freud wou zichzelf niet confronteren met zijn machteloosheid als arts ten aanzien van een patiënt die zelfmoord pleegde omwille van seksuele problemen. Als arts was hij bekommerd om zijn patiënt, maar heer en meester was hij geenszins.

Imaginaire overdracht

Spreken in psychoanalyse heeft een belangrijke relationele component: de patiënt/analysant spreekt niet met een willekeurige persoon, maar met iemand die vertrouwen uitlokt en in relatie tot wie tal van verwachtingen gaan spelen. We noemen dit overdracht.

Freud (1912)³ is degene die het concept overdracht voor het eerst gebruikt. Hiermee duidt hij aan dat we door de

³ Zie tekst 'dynamiek van de overdracht'.

gecombineerde invloed van aangeboren driftkenmerken, socialisering en opvoeding typische relatiepatronen ontwikkelen die we in ons leven herhalen met anderen. Deze relatiepatronen passen zich deels aan in functie van de realiteit, maar omvatten ook een onbewuste component: we herhalen op een typische manier driftmatige patronen en libidineuze wensen en keuzes in verhouding tot anderen. In iedereens functioneren kunnen we op dat punt patronen vinden. Wanneer mensen een therapie starten, zullen ze hun typische relationele stijl ook herhalen met de therapeut. Verwachtingen over hoe de ander zal zijn, en manieren van reageren op anderen die men doorheen het leven heeft ontwikkeld, zullen zich ook tonen in relatie tot de therapeut. Freud (1912) stelt dat onbewuste voorstellingen en verwachtingspatronen actief aansturen hoe een patiënt kijkt naar een therapeut en ook gebruikt worden om handelingen van die therapeut te interpreteren. De patiënt kleeft imago's op de ander (vaderbeelden, moederbeelden, broerimago...) en gaat zich in functie daarvan op een bepaalde manier gedragen.

Bijvoorbeeld: iemand die zich over het algemeen terughoudend opstelt, zich moeilijk uit en snel kritiek verwacht van anderen, zal er spontaan ook snel van uitgaan dat de therapeut op die manier zal reageren op hem of haar.

Bij specifieke vormen van psychopathologie treft men vaak hetzelfde type overdrachtspatroon aan. Zo kunnen bij paranoia met achtervolgingsgedachten, die gedachten ook de overdracht gaan beheersen of kan men bij neurotische depressie met een grote mate van zelfkritiek (waarbij de kloof tussen Ik en ideaal-Ik op de voorgrond staat) verwachten dat de therapeut wordt gezien als iemand kritisch staat ten aanzien van 'zwakheden'. Echter, overdracht krijgt altijd een specifieke persoonsgebonden kleur in functie van eigen levenservaringen.

Toegepast op het L-schema kunnen we dit imaginaire overdracht noemen: de patiënt/analysant presenteert zich op een bepaalde manier als Ik (a') en dit gebeurt vanuit een bepaalde verwachting over wie de ander (a) is en hoe deze zal reageren. De analyticus wordt als imaginaire ander in een bepaalde rol geduwd. Er ontstaan veronderstellingen over wat de ander al dan niet wil horen. Veronderstellingen over wat de ander wel wil horen getuigen van iemands imaginaire idealen en van zijn verlangen naar appreciatie (men wil zichzelf kunnen zien als geslaagd/goed en als geliefd). Veronderstellingen over wat de ander niet wil horen getuigen van iemands afweer ('als ik dat zeg/doe dan gaat de ander me afkeuren').

In het leven van alledag levert het functioneren volgens de imaginaire as van het L-schema belangrijke voordelen: het laat

mensen toe om elkaar te begrijpen⁴. Wanneer we onderling communiceren vertrekken we eigenlijk van een vorm van imaginaire identificatie met de ander. We plaatsen de ander in de rol van spiegel waarin we onszelf kunnen zien en langs die weg bouwen we een idee op over de rol die we moeten spelen in functie van wat we verwachten van de ander. Bijvoorbeeld, wanneer we inchecken in een hotel dan identificeren we ons met de rol van gast. De receptionist fungeert als een spiegel waarin we onszelf als gast kunnen zien. Zonder receptionist (al is die receptionist uiteindelijk een robot) kan de gast zijn rol als klant niet opnemen. Hetzelfde geldt voor de relatie tussen leerkracht en leerling, partners, vrienden... Via de imaginaire component uit onze relaties menen we te weten wie of wat de ander is en omgekeerd laat het ons ook toe om een idee te ontwikkelen over wie we zelf zijn en over wat we moeten doen. In die zin zijn Ik en ander onderling afhankelijk van elkaar. Dit soort identificaties komen ook binnen in de overdracht: de analysant plaatst de analyticus op een voor hem of haar karakteristieke plek en gedraagt zich complementair met wat hij/zij de analyticus toeschrijft.

Freud (1912) maakt ook een onderscheid tussen positieve en negatieve overdracht. Positieve overdracht wil zeggen dat men de ander goedgezind bekijkt. Er is vertrouwen en men rekt erop dat de ander appreciërend uit de hoek zal komen. Soms krijgt dit een amoureuus kantje (de ander ziet me graag (of dat wil ik toch) / ik zie de ander graag) of een narcistische inslag (de ander bewondert me (of dat wil ik toch) / ik bewonder de ander). Negatieve overdracht wil zeggen dat men de ander vanuit negatief daglicht benadert. De ander wordt gezien als kwetsend, vijandig, onbetrouwbaar, dom...

Verder geeft Freud (1912) ook aan dat een focus op overdracht tijdens een behandeling wisselend op de voorgrond staat. Op vele momenten is de patiënt/analysant niet bekommerd over hoe de ander naar hem/haar kijkt en staat zijn/haar verhaal centraal. Op andere momenten echter, zal de patiënt/analysant zich sterk zorgen maken over hoe hij/zij wordt bekeken en de therapeut ook met allerlei verwachtingen bekleden. De wisseling tussen beide manieren van spreken is volgens Freud niet toevallig: op momenten van afweer, waarbij het spreken punten nadert die vanuit een Ik-perspectief moeilijk te verteren zijn, komt de overdracht centraal te staan. Meer nog: Freud meent dat de kleur die de overdracht krijgt vaak bepaald wordt door datgene dat men afweert. Indien agressieve componenten centraal staan in de afweer kan men negatieve

⁴ Zie ook: Willemsen, J., Inslegers, R., Meganck, R., Geerardyn, F., Desmet, M., Vanheule, S. (2015). A metasyntesis of published case studies through Lacan's L-schema: transference in perversion. *International Journal of Psychoanalysis*, 96, 773-795.

overdracht verwachten, indien eerder seksuele componenten geïmagineerd worden bij de afweer kan men positieve overdracht verwachten. In plaats van zich bepaalde zaken verhalend te verwoorden gaat men zich op een daarmee verbonden manier gaan gedragen.

Een volgende vraag die we ons kunnen stellen, is deze naar hoe we tactisch best omgaan met de overdracht, hoe we de overdracht best hanteren. Algemeen beschouwd doen we dat door te reageren met neutrale welwillendheid, te blijven luisteren naar het verhaal en expliciet niet mee te gaan in het Ik-ander (a'-a) scenario dat sluipend binnenkomt in de overdracht. Dit houdt in dat de clinicus zich niet laat meeslepen door positieve of negatieve verwachtingsbeelden die de analysant heeft, niet meegaat met hoe de analysant de analyticus idealiseert of fileert, met een zekere onverschilligheid reageert op hoe de ander zich als ideaal wil tonen en vooral ook niet afwerend reageert op wat de analysant wil afweren. De analyticus weet vanuit zijn/haar eigen analyse dat spreken over pijnlijke en beschamende zaken als evident behoren bij het werk in een analyse en richt zich daar dan ook op. Zo'n opstelling desoriënteert de afweer en zorgt er veelal voor dat de analysant de eigen verdeeldheid meer zal articuleren dan hij/zij gewoonlijk doet. Dit leidt tot verrassing, maar kan ook zorgen voor schaamte ('zo wil ik niet zijn' / 'wat zal hij/zij nu van mij denken?'), waar men best normaliserend mee omgaat.

Freud (1914)⁵ stelt dat overdracht een herhaling is van de verhouding met significante anderen (moeder, vader, partner...) en raadt aan om dat expliciet te duiden in de therapie, zodat de analysant er inzicht in krijgt en er afstand kan van nemen. In het verlengde van de typische vorm van afweer die iemands functioneren kenmerkt, verwacht hij dat er zich tijdens de behandeling een heuse 'overdrachtsneurose' zal ontwikkelen. Dit wil zeggen dat de overdracht de 'speelplaats' wordt waar iemand al zijn karakteristieke vormen van afweer en van driftbevrediging via interpersoonlijke verwachtingen en reacties zal botvieren. Via het expliciet duiden van herhalingspatronen in de overdracht en in het leven daarbuiten hoopt Freud de afweer te kunnen bezweren.

Lacan daarentegen raadt af om overdrachtspatronen expliciet te gaan bespreken of interpreteren omdat men zo op vlak van het imaginaire bepaalde verhoudingen dreigt te bevestigen. Wanneer wordt gewerkt met het duiden van de overdracht doet men beroep op de rationaliteit van het Ik om absurde kantjes in het eigen functioneren te corrigeren ('ah nu snap ik het, nu kan ik mezelf corrigeren'). Echter, gezien het Ik-gerelateerde

⁵ Zie 'verdere adviezen over de psychoanalytische techniek II: Herinneren, herhalen en doorwerken'.

spreken voor Lacan inherent samenhangt met miskennis en afweer, is die strategie bedoeld om te mislukken. Via dergelijke interpretaties blijven we op de imaginaire as van het L-schema. Hij stelt dat we de analysant moeten verrassen door de imaginaire patronen die zich spontaan installeren actief te doorbreken door zich te richten op het onbewuste weten en door aanvaardend om te gaan met het afgeweerde.

Symbolische overdracht

Op het niveau van het imaginaire is een symptoom of syndroom (i.e. een cluster samenhangende symptomen) een 'stoornis'. Het is een hinderende factor die de verhouding tussen Ik en ander (a'-a) verstoort. Het effect van een symptoom is verstorend omdat het ons streven naar zelfcontrole en zelfharmonie in de war stuurt. Symbolische overdracht ontstaat wanneer er een kanteling komt in de houding ten aanzien van het symptoom en een patiënt de vraag gaat stellen naar wat symptomen of klachten reveleren over zichzelf (S). Dat het symptoom optreedt, wordt op dat moment beschouwd als niet toevallig en de vraag ontstaat naar wat dit symptoom uitdrukt over de eigen persoon. Het symptoom weerspiegelt een ongekend stukje 'zelf' dat men via de psychoanalyticus/therapeut wil leren kennen. Symbolische overdracht hangt samen met de hypothese van het onbewuste (A). Coherent met de psychoanalytische hypothese gaat de patiënt dan uit van de hypothese dat het symptoom een stukje onbewust weten omvat dat hij of zij wil leren kennen.

Precies op dit punt switcht de patiënt naar de positie van analysant. Een patiënt is iemand die symptomen heeft – dewelke mogelijks ook een syndroom vormen – waar hij/zij onder lijdt en die hem/haar er toe brengen om een klacht te uiten. De klacht van de patiënt gaat over de hinder of verstorende impact die men op de imaginaire as van het L-schema ervaart. Een patiënt wordt analysant wanneer en in de mate dat hij/zij de klagende positie verlaat en een verwonderd onderzoekende positie gaat innemen met betrekking tot het eigen functioneren: hoe komt het dat ik dit doe/ervaar? Wat zegt dit over mij? Op dit punt kantelt de klacht in een zelf-reflexieve vraag, en ontstaat symbolische overdracht.

Op datzelfde punt krijgt ook de clinicus een ander statuut. Zolang iemand vastgepind is op de klagende en lijdende positie, is de clinicus een therapeut. Van dergelijke therapeut wordt verwacht dat deze genezing zou kunnen bieden. Binnen zo'n overdrachtsrelatie zit de patiënt in een passieve positie: de therapeut is een wetende specialist die zijn expertise toepast op de patiënt. Wanneer symbolische overdracht ontstaat, krijgt de clinicus een andere positie. Hij is niet louter meer degene die alles zou weten over de aandoening van de patiënt, maar degene die geacht wordt om te

weten hoe men voeling kan krijgen met en meesterschap kan krijgen over het vreemde stuk in mezelf waar het Ik-gerelateerde functioneren zo machteloos tegenover staat. Op het moment dat de patiënt analysant wordt en symbolische overdracht ontstaat, wijzigt ook de positie van de clinicus, en krijgt deze de rol van analyticus.

In het voorbeeld van Dieter met zijn depressieve klachten ontstaat symbolische overdracht wanneer hij zich voorbij zijn klachten (die getuigen van een spanningsveld tussen Ik en ander) de vraag gaat stellen naar het waarom van zijn eigen gedweë reactie ten aanzien van zijn vader. Kwaadheid ten aanzien van zijn vader komt naar boven en dat zorgt voor een gevoel van urgentie: hij wil in staat zijn om zelf te kiezen in het leven en zich niet louter te spiegelen aan wat zijn vader voordoet. Bij dit voornemen botst hij op het feit dat hij als het ware leeft met de handrem op: hij confronteert zijn vader niet en moddert aan. Inderdaad, wanneer Dieter tijdens de gesprekken dit aspect in zijn stijl vaststelt en wil onderzoeken van waar dat komt en hoe hij het anders kan doen, kantelt de klacht in een vraag en ontstaat symbolische overdracht. Op dat moment is de clinicus niet langer een 'psychologische dokter' die hem moet genezen, maar iemand die het zoekproces zal begeleiden en een plek creëert voor open spreken en reflectie over het functioneren van de analysant.

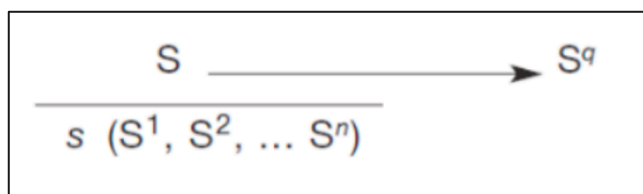
Onder meer in zijn Seminarie XI (1964, pp. 250-251), wanneer hij zijn L-schema reeds ontgroeid is, herneemt Lacan de idee van symbolische overdracht en stelt hij dat de overdracht georganiseerd is rond een 'sujet supposé savoir'. Deze dimensie van het 'verondersteld wetend subject' bij Lacan is helemaal niet gelijk te schakelen met de persoon van de analyticus die als expert een concreet weten over de consulterende persoon in pacht zou hebben. De term 'sujet supposé savoir' duidt aan dat het werk in een analyse wordt voortgedreven door een constructieve veronderstelling die het contact tussen analyticus en analysant organiseert: de figuur van de analyticus staat garant voor de zinvolheid van het spreken en incarneert de hypothese dat het exploreren van het onbewuste weten relevant is. De patiënt/analysant kan zijn eigen spreken of associaties aannemen als interessant, revelerend, oplossend of kortom als waarheidsvol omdat de analyticus dit spreken erkent en beluistert. De analysant veronderstelt dat de analyticus de weg weet om het geheim van het symptoom te reveleren. De analyticus op zijn/haar beurt vertrouwt dat die zoektocht zinnig is en weet dat deze zal uitmonden op het exploreren van het onbewust weten en op het zich positioneren ten aanzien van de onbewuste waarheid. De analyticus heeft vertrouwen in de relevantie van het proces en dit niet enkel omdat hij er conceptueel en klinisch inzicht in heeft, maar vooral omdat zijn/haar eigen analyse dat duidelijk heeft laten blijken.

De analyticus heeft dus in de eerste plaats een proces-weten over de logica van een analyse, en veronderstelt dat er iets te weten valt over het verlangen die in het symptoom van de analysant vervlochten zit, maar weet niet wat er precies te weten valt. Zo'n weten komt maar tot stand via het spreken van de analysant. Door middel van het vrije spreken verschijnt het verlangen.

De eigenlijke bron van weten in een psychoanalytische gesprekstherapie is het vrije spreken zelf en het onbewuste dat zo wordt gereveleerd: daar ligt de belangrijke info in verband met het verlangen. Symbolische overdracht komt tot stand wanneer analyticus en analysant samen de onbewuste logica van de analysant beluisteren en exploreren – vanuit de veronderstelling dat daar een dimensie van verdeeldheid ligt waar het ego-gerichte denken niets wil van weten.

In een tekst uit 1967 verbijzondert Lacan dat overdracht binnen de psychoanalyse inderdaad symbolisch van aard is omdat het gebaseerd is op een betekenaarsproces: slechts wanneer een betekenaar uit het spreken van de analysant (i.e. de overdrachtsbetekenaar; '*signifiant de transfert*') resoneert met een betekenaar die de analysant op de analyticus kleeft of in het spreken van de analyticus hoort, zal symbolische overdracht tot stand komen. Lacan benoemt de betekenaar die bij de analyticus wordt gehaald als '*signifiant quelconque*'. Het is een willekeurige betekenaar die de analysant oppikt uit het discours van/omtrent de analyticus en die er toe leidt dat hij zijn eigen spreken gaat onderzoeken.

Formeel geeft Lacan dit proces als volgt weer:

Lacan benoemt deze formule als het algoritme van de overdracht. 'S' linksboven staat voor de overdrachtsbetekenaar die resoneert met een betekenaar die de analysant op de analyticus kleeft: 'S^q'. Het effect van dit proces, is dat er een spreken op gang komt bij de analysant (gesymboliseerd door de betekenaarsketting 'S¹, S², ... Sⁿ') die uiteindelijk leidt tot het ontwikkelen van een idee of betekende ('s') over het eigen onbewuste.

In het geval van Dieter kunnen we de uitdrukking "ik ben een brave; ik ben veel te braaf" beschouwen als de overdrachtsbetekenaar. Deze brengt hem ertoe om zichzelf te ondervragen. De reden waarom hij die stap zet is wellicht

omdat hij een bepaald betekenaar op de analyticus kleeft. In een bepaalde sessie zegt hij over de analyticus: "man gij kunt nogal luisteren", wat sterk resoneert met het feit dat zijn vader dat helemaal niet doet. Het "luisteren" van de analyticus is iets anders dan het 'gehoorzame luisteren' van "brave" Dieter en precies de opening tussen beide voedt zijn interesse om te vatten wat hem parten speelt bij zijn problemen.

Ten aanzien van de idee van het 'verondersteld wetend subject' zou men kunnen opmerken dat toch elke subjectiviteit berust op een veronderstelling. Zo zagen we reeds dat het verdeeld subject niet anders is dan de aanname van een eigen positie in tijd en ruimte die opduikt naar aanleiding van het feit dat men de betekenaar gebruikt. Karakteristiek voor de overdracht is dat de analysant niet enkel een subject veronderstelt bij zichzelf, maar ook ten aanzien van het luisterende spreken van de analyticus. Meer nog, aan de analyticus krijgt als subject een weten toegeschreven dat handelt over de subjectiviteit van de analysant. Om succesvol te kunnen zijn, veronderstelt een analyse precies op dit laatste punt een kanteling, waarbij de analysant gaat ervaren dat het vrije spreken de factor is die een weten genereert dat pertinent is voor het eigen functioneren. Het relevante weten dat samenhangt met mijn subjectiviteit zit niet zozeer verscholen in de figuur van de analyticus, maar komt tot stand via de analytische arbeid. Om die overstap te kunnen maken, moet een betekenaar die de analysant bij de analyticus lokaliseert (bijv. "man gij kunt nogal luisteren" bij Dieter) resoneren met het verhaal van de analysant. Echter, naarmate een analyse naar zijn einde loopt wordt ook dit laatste doorprikt. Het onbewuste weten dat via een analyse wordt geëxploreerd is geen mooi afgerond geheel, maar inherent fragmentarisch. In de formule van de overdracht wordt dit gesymboliseerd door de betekenaarsketting 'S1, S2, ... Sn'. Een analyse levert geen fraai autobiografisch narratief op, maar een verspreid netwerk van cursiefjes over het eigen leven. Een ultieme betekenaar wordt net *niet* gevonden.

Lacan duidt dit logisch eindpunt van een analyse aan als: $S(\overline{A})$. Dit symbool wil zeggen dat de Ander net zoals het subject getekend is door een niet te elimineren verdeeldheid. Een analysant botst doorheen een analyse op dit punt en leert een leven uit te bouwen met/ondanks/dankzij dit gemis.